

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl



Boeken

Dromen: nachtmuziek of wetenschap?

Frans Schalkwijk

Bespreking van: Mark J. Blechner (2001). *The Dream Frontier*. Hillsdale/Londen: The Analytic Press. ISBN 0-88163-224-4, 324 pagina's, prijs: € 41,95, en van Paul Lippmann (2000). *Nocturnes. On listening to Dreams*. Hillsdale/Londen: The Analytic Press. ISBN 0-88163-243-0, 264 pagina's, prijs: € 37,95

Twee boeken over dromen. De meest poëtische titel van de twee is natuurlijk *Nocturnes*, een verwijzing naar het psychoanalytisch luisteren naar de muziek van de nacht. De stoere titel *The Dream Frontier* contrasteert daarmee, volgens de flaptekst een boek waarin de gestapelde wijsheid van een eeuw luisteren naar dromen in verband wordt gebracht met onderzoeksresultaten in de cognitieve neurowetenschappen. Laat ik u het maar meteen zeggen: geef mij *The Dream Frontier* maar.

Blechners boek *The Dream Frontier* is duidelijk het product van een analyticus met een brede blik die met plezier supervisie en cursus geeft. Het boek heeft de opzet van een cursus in drie delen: 1. hedendaagse manieren om over dromen te denken, 2. het klinische werk met dromen en 3. slaap, dromen en hersenen. Blechner is theoretisch te positioneren tussen de stromingen van de één- versus de tweepersonenpsychologie en tussen de twee paden van de droombetekenis-op-zich versus de droom-als-geconstrueerd-verhaal-theorie. Vanaf het moment dat een droom wordt verwoord, vinden er bewerkingen plaats; de gedachte dat er een 'werkelijke, ware droom' bestaat, wijst Blechner af. Als de analyticus zich vervolgens over de droom buigt, verandert de oorspronkelijke droom weer. Interpretatie en betekenisgeving van dromen vinden plaats in dat relatione-

le krachtenveld, ook al ligt de uiteindelijke bepaling van de betekenis natuurlijk bij de dromer. Droominterpretatie is daarmee niet het interpreteren van een latente, 'ware' inhoud, maar een constructie van betekenis in een context. Dit is zo'n fascinerende onderneming omdat dromen niet wezenlijk communicatief zijn, omdat ze juist veel inhouden bevatten die eigenlijk onbenoembaar zijn. Soepel pendelt Blechner heen en weer tussen Freud, Jung, egopsychologische ideeën en droomliteratuur uit de jaren tachtig en negentig. Hij heeft veel aandacht voor verschillende vormen van verdrinking in de droom en de relatie met denkprocessen. De oorspronkelijke idee van wensvervulling blijkt slechts één van meerdere vectoren te zijn waarlangs dromen betekenis kunnen hebben.

De hoofdstukken over het klinische werk met dromen lezen als cursusavonden van een bevoegde docent. Blechners voornaamste les is niet rigide vast te houden aan een stramien. Het hoeft bijvoorbeeld niet altijd te gaan om de latente inhoud. Zo kan juist de vorm of het gebruikte symbool zelf de betekenisdrager van de droom zijn. Soms is een sigaar in een droom juist een sigaar, met alle associaties daarbij. Ook de standaardinterpretatie van elke droom als een overdrachtsdroom wijst Blechner af. Tegelijkertijd vindt hij het wel degelijk zinvol om een droom ook als een interpersoonlijke boodschap te interpreteren. Dromen zijn dan haast op te vatten als een supervisie door de analysant van de analyse of de analyticus. Leerszaam is ook het hoofdstuk over het vertellen van een droom van de analyticus aan de analysant. Een fraaie anekdote daarover is dat Joyce McDougall van een collega in 1980 nog op een congres te horen kreeg dat ze daarom nodig terug in analyse moest. Een analysant van Edward Tauber, een analyticus die dergelijke onthullingen propageert, beschreef de ervaring diens droom te horen als 'belastend, intrusief

en zeer niet-helpend'. Blechner voegt daaraan toe: 'Als u de patiënt een van uw dromen vertelt, wees er dan op voorbereid de wens van de patiënt te respecteren de droom niet te analyseren.' Hij is zelf zeer voorzichtig en terughoudend, maar komt niet met een apodictisch oordeel.

Het lezen van *The Dream Frontier* heeft op mij het enthousiasmerende effect dat Blechner beschrijft als hij een droomcursus geeft. Plotse-ling heb ik weer meer aandacht voor dromen van mijn patiënten, kan ik er beter mee uit de voeten en komen de patiënten prompt ook meer met dromen. Met plezier dacht ik na een zitting met veel droomwerk: 'Dit is toch wel het leuke analytische werk.' Wie net als ik af en toe een impuls van buiten nodig heeft om bij de les te blijven, kan ik het boek van Blechner dan ook zeer aanraden.

Afgaande op de titel en de achterflap had ik kunnen weten wat *Nocturnes* me zou brengen. De auteur, Paul Lippmann, afficheert zich op de flappagina als schrijver over dromen, leer-analyticus en supervisor, maar ook als een inci-dentele schilder en klezmermuzikant. Het is een haast associatief boek over dromen dat bij de open haard lijkt te zijn geschreven, met een onduidelijke lezersgroep voor ogen. Wat moet ik als collega-analyticus met herhaalde sneren naar kortdurende therapieën? Dat is preken voor eigen parochie. Ook de obligate schat-plichtigheid aan Freud, zonder zijn opvattingen te verbinden met recente opvattingen, doet oubollig aan. Eerlijk gezegd heb ik het boek niet helemaal uitgelezen en werd ik er alleen maar opstandig van. Blechners *The Dream Fron-tier* is zo veel boeiender, zijn integratie van Freud, Jung, M. Klein en recente boeken zo veel interessanter, dat de lust tot lezen me bij *Noctur-nes* gewoon verging.

Voor mij is het resultaat van deze leesexercitie de bevestiging dat het lezen van interessante boeken over het vak zo direct vruchten afwerpt. Ik zit voorlopig weer op scherp als het dromen betreft.

Dr. F.W. Schalkwijk is vrijgevestigd psychothera-peut/psychoanalyticus te Amsterdam.

Dieptehermeneutische literatuuranalyse

Bespreking van: Achim Würker, Sigrid Schei-fele, Martin Karlson (1999). *Grenzgänge: Literatur und Unbewußtes. Zu Heinrich von Kleist, E.T.A. Hoff-mann, Alfred Andersch, Ingeborg Bachmann und Max Frisch*. Würzburg: Königshausen & Neumann. ISBN 3-8260-1501-0, 147 pagina's, prijs: € 20,35

Walter Schönau

Freuds studies over literaire werken hebben lange tijd als model voor het psychoanalytisch interpreteren van literatuur gediend. Zijn behandeling van literatuur was echter vooral bedoeld om te laten zien hoe zijn nieuw ver-worven inzichten bevestigd worden door wat literaire personages zeggen en doen. Freuds gezag had tot gevolg dat literatuurinterpreta-ties door psychoanalytici uit zijn school vaak een wat doctrinaire en dogmatische indruk maakten en een neiging tot het diagnosticeren van stoornissen of complexen bij de auteur of bij diens personages vertoonden. Geen wonder dat deze benadering bij schrijvers en lezers, maar ook bij de literatuurwetenschap zoveel weerstand opriep! Daaruit sprak niet alleen de gebruikelijke scepsis jegens de psychoanalyse en haar toepassingen, maar ook de teleurstel-ling over de irrelevantie van het beweerde voor de eigen leeservaring. Het hoofdbezwaar tegen deze nog altijd gangbare vorm van literatuurbe-schouwing in psychoanalytisch perspectief is dat daarbij sprake is van een toepassing van de analytische theorie in plaats van een toepassing van haar methode. Die benadering is meer gemodelleerd naar de diagnose dan naar de dialoog. Door Hamlet als hystericus te classifi-ceren vestigde Freud zelf een traditie van medi-cinalisering van de literatuurbeschouwing en van pathologisering van de literatuur. En laten we niet vergeten dat ook een vakkundige psy-choanalytische interpretatie van een kunstwerk in dienst van de afweer kan staan. Een intellec-tualiserende tekstexplicatie kan heel goed een oorspronkelijke irritatie negeren of ontkennen, een irritatie die via tegenoverdrachtanalyse nu juist de sleutel tot de latente betekenis kan

opleveren. Die latente betekenis is niet 'de' waarheid, maar een verborgen gebied ervan. De bekende Duitse psychoanalyticus Alfred Lorenzer heeft op grond van deze kritiek een eigen interpretatiemethode uitgewerkt, de 'tiefenhermeneutische Kulturanalyse', die hij in een aantal publicaties theoretisch gefundeerd en praktisch toegepast heeft (o.a. Lorenzer 1986). Met de term 'cultuuranalyse' wordt aangegeven dat met de methode niet alleen literatuur, maar alle cultuurverschijnselen geanalyseerd kunnen worden. Zo bevat de bundel *Kultur-Analysen* (Lorenzer 1986) naast opstellen over Lessing en Canetti ook artikelen over het stierengevecht, het imago van de cowboy en Albert Speers ontwerp van Hitlers Rijkskanselarij. Lorenzers grondgedachte is eenvoudig: de methode die Freud voor het begrijpen van het onbewuste van zijn patiënten ontwikkelde, dienen we – *mutatis mutandis* – ook toe te passen bij het begrijpen van de onbewuste betekenis van een literair werk. *Mutatis mutandis*: bij het lezen van literatuur ligt de tekst vast, in de analytische therapie intervenueert de analyticus in de tekstproductie. De literaire tekst kan zo vaak men wil herlezen worden, de tekst van de analysant is onherhaalbaar en situatiegebonden. Deze richt zich tot de analyticus, de tekst van de schrijver richt zich tot een onbekend en algemeen publiek. Van het literaire werk is de auteur in de regel niet voor navraag bereikbaar. In de analytische situatie heeft de interpretatie de bedoeling een verandering in de 'verteller' teweeg te brengen, in de leessituatie verandert het leesproces idealiter de recipiënt of interpreter, als deze zich opent voor de fantasie-inhouden die vaak tegen de geldende sociale consensus ingaan.

We moeten niet met vooropgezette theoretische overtuigingen de tekst benaderen, maar er – vrij associërend over onze leesindrukken – met 'gleichschwebende Aufmerksamkeit' naar kijken, daarbij 'met het derde oor' luisterend naar de gefluisterde tegenoverdrachtsreacties op wat het verhaal of het toneelstuk of het gedicht in ons heeft teweeggebracht. Pas dan kan men volgens Lorenzer en zijn leerlingen van een echt analytisch begrijpen van het kunstwerk spreken. Kunst maakt het onzegbaar zegbaar door innerlijke scènes op een zintui-

gelijk-directe wijze te representeren. Het gaat erom de verborgen betekenis van die innerlijke voorstellingen, die Lorenzer onbewuste levensontwerpen noemt, te achterhalen. Dat lukt alleen door 'szenisches Verstehen', door oog te hebben voor de latente congruentie van de vele scènes die deel uitmaken van het werk van een auteur en te leren in die interactievormen de steeds terugkerende patronen te onderscheiden. De door Freud vaak gekozen biografische verklaringsmethode die eigenschappen van de tekst probeert te herleiden tot de levensgeschiedenis van de auteur wijst Lorenzer af. Zijn benadering is geheel op de recipiënt georiënteerd: de basis van de interpretatie dient de subjectieve leeservaring te zijn, niet de (al of niet gereconstrueerde) levensgeschiedenis van de schrijver. Slechts als subjectieve analyse kan men *modo psychoanalytico* de latente betekenis traceren (Lorenzer 1986, p. 68). Concreet begrijpen gaat voor abstract verklaren, en het is niet de bedoeling dat de ladder van de manifeste betekenis weggeschoven wordt als men de diepte eenmaal heeft bereikt (Lorenzer 1986, p. 29). In het boek *Grenzgänge* zijn een vijftal interpretaties volgens de methode van Lorenzers dieptehermeneutiek opgenomen. Ze worden voorafgegaan door een theoretische uiteenzetting van de hand van Achim Würker die ook nog twee tekstinterpretaties heeft bijgedragen: van Hoffmanns *Der Sandmann* (1817) en van *Homo faber* (1957), de bekende roman van Max Frisch. Daarmee heeft Würker zijn stempel gedrukt op dit boek en – het moet gezegd worden – de overige bijdragen stellen in vergelijking met die van hem enigszins teleur. De opstellen van Sigrid Scheifele over Kleists *Penthesilea* (1808) en over Ingeborg Bachmanns onvoltooide romanconcept *Das Buch Franza* (1979, ook wel onder de titel *Der Fall Franza*) bieden niet veel nieuwe inzichten, om van Martin Karlsons behandeling van Alfred Andersch' roman *Die Rote* (1960) nog maar te zwijgen. Die is niet veel meer dan de veredelde navertelling van een boek waarvan de waarde nogal overschat is. Alleen Würker verstaat de kunst zich open te stellen voor datgene wat in de modus van het primair proces als stroom van indrukken aan het geestesoog van de lezer voorbijtrekt. En daar gaat het bij het lezen van literatuur in eer-

ste instantie om, niet om het toepassen van theorieconcepten. Die dienen pas aan het slot van het duidingsproces aan de orde te komen, als het gaat om een systematisering van de verschillende indrukken of om een abstraherende conclusie daaruit. In zijn eigen woorden (door mij vrij vertaald): de lezer moet zich op een ontdekkingsreis begeven, openstaan voor het emotionele appèl van wat hij leest, een proces doormaken waarvan de dynamiek door onverwachte ervaringen wordt bepaald, waarvan de richting door irritaties wordt gestuurd en waarvan het eindpunt volledig onzeker is (p. 126). Würker maakt in mijn ogen als enige auteur van dit boek Lorenzers programma van eisen volledig waar. Hij voldoet aan de voorwaarden voor een interpretatie die het adjectief 'psychoanalytisch' echt verdient.

Zijn visie op E.T.A. Hoffmanns bekende griezelverhaal *Der Sandmann* wijkt af van die van Freud, die er in *Das Unheimliche* (1919) te veel een klinische gevalsbeschrijving van gemaakt heeft. De sleutelscènes van dit verhaal zijn evenzoveel onmiskenbare transformaties van de oerscène waarin de coïtus van de ouders door het kind als destructief ageren wordt misverstaan. Würker maakt duidelijk dat de hoofdpersoon Nathanael niet alleen een panische angst voor de 'unheimliche' zandman heeft, maar zich ook met deze figuur identificeert. In het verhaal gaat het om negatieve levensontwerpen met een fatale virulentie. De waanzin van Nathanael is een toespitsing van wat in de maatschappij van de auteur (en misschien ook nog wel in de onze?) als onderstroming van de normaliteit aanwezig is. In die onderstroming bestaan maar twee voorstellingen van de man-vrouwrelatie: de man is óf een agressieve indringer óf hij is een passief slachtoffer. Alle scènes getuigen van de oerangst door de vrouw beroofd te worden van de mannelijke identiteit. De vrouw is gedegradeerd tot projectiescherm voor de angsten van de man, die zich concretiseren in beelden van verminking en fragmentatie of in de levenloze robot-pop Olimpia waarop Nathanael verliefd wordt.

De onbewuste angstvisioenen van de man die zich heimelijk bedreigd voelt door de vrouw blijken trouwens de rode draad te zijn die alle opstellen in deze bundel (en dus ook de geko-

zen literaire werken) verbindt. Want ook in de gewelddadige scènes van Kleists toneelstuk over de mythische Amazonekoningin Penthesilea en in Ingeborg Bachmanns *Franza* fragmenten die rond het motief van de onderwerping van de vrouw cirkelen, gaat het steeds weer om fantasieën van ontsprende betrekkingen tussen man en vrouw, om de verstrikking van liefde, macht en agressie. Ditzelfde motiefcomplex vinden we in de veelgelezen, verfilmde en vaak geïnterpreteerde roman *Homo faber*, die door Würker als het relaas van een preoedipale Oedipus wordt geduid. De romanscènes tonen niet alleen de afweer van de door de ingenieur Walter Faber als bedreigend ervaren 'natuur' in de vorm van de idealisering van de technologische beheersing ervan. Ze suggereren ook de afweer van het vrouwelijk-moederlijke, de angst van de man voor het versmelten in de symbiose, voor het opgeven van de identiteitsgrenzen door ten prooi te vallen aan de onnipotentie van het negatieve moederimago. Freud droomde van een psychoanalytische hogeschool en rekende cultuurgeschiedenis, mythologie, godsdienstpsychologie en literatuurwetenschap tot de verplichte vakken van het curriculum dat een analyticus in opleiding daar zou moeten volgen (Freud 1926, p. 281). Die hogeschool is er nooit gekomen. Maar het hier besproken boek zou op de literatuurlijst van het college literatuurwetenschap niet missen hebben.

Literatuur

Freud, S. (1926). *Die Frage der Laienanalyse. Gesammelte Werke XIV*, p. 207-286. Frankfurt am Main: S. Fischer 1963.

Lorenzer, A. (1986). *Tiefenhermeneutische Kulturanalyse*. In H.-D. König e.a., *Kultur-Analysen. Psychoanalytische Studien zur Kultur*, p. 11-98. Frankfurt am Main: S. Fischer.

Prof. dr. W. Schönau is emeritus hoogleraar Duitse letterkunde.

Niets menselijker dan angst

Bespreking van: G. Glas (2001). *Angst. Beleving, Structuur, Macht*. Amsterdam: Boom. ISBN 90-5352-526-2, 191 pagina's, prijs: € 14,10

Guy Verbruggen

Angst is het eerste deel uit de reeks *Psychiatrie en Filosofie* en gaat over angst in zijn existentiële dimensie. De auteur, psychiater en filosoof, neemt het op voor angst als een complex en gelaagd fenomeen, verwijzend naar mens-zijn op allerlei manieren. Daarmede wil hij duidelijk tegen de mainstream inroeien, tegen een te sterke remedicalisering van de psychiatrie, waarbinnen het gevaar voor rechtlijnig beheersingsdenken – voor elk symptoom een pil – opduikt.

Achter symptomen van fobie of achter een dwangmatige stoornis bijvoorbeeld houdt zich vaak een diffuse angst schuil. Bij navraag blijkt het vaak te gaan om fundamentele bestaans-thema's, om veel meer dan een enkelvoudige angststoornis die reageert op een of ander anxiolyticum. Deze navraag is niet eenvoudig, stelt Glas, daar er vaak een fenomeen speelt dat we vermijding van de angst kunnen noemen. Iets in de angst verzet zich tegen beleving en theoretische reflectie. Angst wordt traditioneel sterk verbonden met het afwenden van gevaar. Dat angst op een fundamenteel niveau te maken kan hebben met een structureringstekort – dit wil zeggen met een intens gevoel van onvermogen om vorm te geven aan de eigen leefwereld – is iets wat patiënten wel vertellen, maar dat in de huidige literatuur nauwelijks aan bod komt, zoals Glas al eerder stelde (Glas 1993).

Door middel van nogal wat rubricering weet Glas toch goed de diversiteit van het angstfenomeen te omschrijven als betrekking hebbend op gebeurtenissen en verrichtingen (bijvoorbeeld dwang of vermijding), slaand op een bepaalde toestand (bijvoorbeeld emotie of gedachte), of op disposities (bijvoorbeeld gebrek aan moed of vertrouwen), of op de grondrichting van het bestaan. Deze vier niveaus van conceptualisatie kunnen elk gerelateerd worden aan drie verschillende

perspectieven: het persoonsperspectief (de verhouding van patiënt tot zichzelf en de onderzoeker), het contextperspectief (de verhouding patiënt tegenover omgeving en maatschappij) en het tijdsperspectief (de verhouding patiënt versus eigen levensgeschiedenis).

Vooraf interessant is dat de auteur een aantal typen van basisangsten weet te onderscheiden op basis van de specifieke belevingskwaliteit en het thema dat daarin aan de orde is. Hij komt tot zeven bestaansangsten.

Angst voor *structuurverlies*, waarbij men het gevoel heeft de greep op zichzelf en de omgeving te verliezen. Er is sprake van chaos, vernietiging en overspoeld worden door prikkels uit de buitenwereld en door lichaamssensaties.

Angst voor het bestaan als zodanig, met vaak woede en walging rond het besef *geketend, vastgenageld* te zitten aan het eigen bestaan, aan de eigen lichamelijkeheid. Men voelt zich vreemd; de wereld heeft niets wat uitdaagt.

Angst gerelateerd aan *fysieke onveiligheid*, kwetsbaarheid vaak benoemd als schrik of ontredde-ring en vooral gericht op de verhouding van de persoon tot de wereld.

Angst die te maken heeft met *isolement* en onverbondenheid, ondanks de aanwezigheid van anderen.

Twijfel en onvermogen om te kiezen, te verbinden met de *onherroepelijkheid* van het menselijk handelen (wie iets doet, laat iets na). Deze angst betreft vooral de verhouding tot de toekomst en het eigen levensontwerp.

Angst verwijzend naar absurditeit en zinloosheid, met de nadruk op het wankel karakter van allerlei zekerheden. Men voelt zich verloren en onverbonden.

Doodsangst als uitdrukking van de verhouding tot de eigen eindigheid en sterfelijkheid, met kwetsbaarheid en vertwijfeling.

Glas geeft ook enkele voorbeelden uit de praktijk. Hij illustreert hoe een specifieke fobie of een dwangmatig symptoom vaak verbonden kan worden met een belangrijke angstbeleving, mits men patiënt maar voldoende aanspoort om zijn ervaringen precies te benoemen. Psychopathologie en existentiële problematiek zijn steeds met elkaar vervlochten. Volgens de auteur doet men patiënt tekort door over bestaansangsten te zwijgen. Elke behandelaar

zal zich hierbij dienen af te vragen: weet ik integer genoeg om te gaan met angst, twijfel en onzekerheid? Kan ik mij voldoende inleven in wat voor de patiënt belangrijk is? Glas wil zeker geen vrijbrief voor het ongecontroleerd ventileren van de eigen levensvisie. Het gevaar van het opdringen van normen en waarden aan de patiënt wordt juist bezworen doordat de clinicus zich meer bewust wordt van de manier waarop de eigen professionele attitude tot stand is gekomen. De auteur pleit met dit alles voor het ontwikkelen van een antenne voor de antropologische dimensie van psychiatrische problematiek die daarmee in zijn samenhang en diepte zichtbaarder wordt.

Een belangrijke verdienste van dit boekje is dat angst nu eens duidelijk, in zevenvoud zou ik kunnen zeggen, wordt geëxpliciteerd binnen een antropologisch kader. Geen enkele therapeut zal het belang van deze basisangsten voor zijn praktijk ontkennen. Angst is inherent aan ons werk. Innerlijke verandering vraagt om flexibiliteit en creativiteit, om het omgaan met en verdragen van angst.

Belangrijk vind ik ook dat het onderscheid angst en vrees hier wordt gerelativeerd. Welke fobicus kent niet de angstige benauwdheid? Welke angst laat zich niet thematiseren in de vorm van vrees? In de verschillende Europese talen blijken de betekenisvelden van de termen 'angst' en 'vrees' in elkaar over te lopen. Het onderscheid tussen objectloze angst en objectgebonden vrees is minstens semi-permeabel (Mettrop 1992). Elke fobie is bij nadere beschouwing gecompliceerd en veelzijdig. De Blécourt (1986) vergelijkt de fobie met een gebouw waarvan men het uitgebreide fundament niet kan waarnemen. Om de fobie op te lossen moeten veel onbewuste strevingen en fantasieën bewust gemaakt worden.

Zowel Freuds angsttheorieën geïnspireerd vanuit een driftmodel, als bijvoorbeeld Kohuts angst als gevolg van een breuk in een zelf-zelf-objectrelatie zijn goed en duidelijk te plaatsen in deze angstbeschouwingen. Objectrelationele separatie- en desintegratieangsten zien wij verwoord binnen de basisangsten van Glas. Ook Lacans verwijzing naar angst voor de totale vervulling van elk verlangen, evenals Fromms angst voor vrijheid, krijgen voor mij

inhoud door de doodgewoon menselijke verwijzingen – een verwijzing naar de dood is nooit veraf – van Glas. Zelfs Sullivans interpersoonlijke angstvisie, waarbij angst in het interpersoonlijke verkeer scheidt wat men is en niet is of voorgeeft niet te zijn, vinden wij terug in deze basisangsten.

Ik denk dat iedereen die analyticus is of psychoanalytisch psychotherapeut zowel zichzelf als zijn patiënten in dit boek zal herkennen. Bestaansangsten laten niemand koud, laat ons er ook wat meer over denken en spreken binnen de ondraaglijke lichtheid van ons bestaan, dat is voor mij de duidelijke boodschap van dit boekje.

Literatuur

Blécourt, A. de (1986). De ontwikkeling van het fobieconcept in de psychoanalyse. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 12 (4), 181-194.

Glas, G. (1993). Angststoornissen volgens de DSM III-R: klinische en conceptuele implicaties. In C.A.L. Hoogduin, P. Schnabel, W. Vandereycken, e.a. (red.), *Jaarboek voor Psychiatrie en Psychotherapie*, 1992-1993 (p. 55-63). Houten/Zaventem: Bohn Stafleu Van Loghum.

Mettrop, P.J.G. (1992). *Aspecten van Angst. Psychoanalytische visies*. Meppel/Amsterdam: Boom.

G. Verbruggen is psychoanalytisch psychotherapeut.

Vrouwen onder elkaar

Bespreking van: Jacqueline Godfrind (2001). *Comment la féminité vient aux femmes. Épîtres*. Parijs: Presses Universitaires de France. ISBN 2-13-051423-5, prijs: € 16,50

Marc Hebbrecht

Jacqueline Godfrind wil de vraag beantwoorden hoe de vrouwelijkheid bij de vrouw tot stand komt. Godfrind is opleidingsanalytica van de Belgische Vereniging voor Psychoanalyse, waarin zij tal van bestuursfuncties bekleedde. Zij onderhoudt vooral goede contacten met psychoanalytici van de Société Psychanalytique de Paris,

wier invloed duidelijk merkbaar is. In *Les deux courants du transfert* (1993), beschreef Godfrind dat de overdracht tot stand komt als een voortdurende wisselwerking tussen een oedipaal-neurotische stroming en een narcistische stroming. Dit boek is een belangrijk referentiewerk over psychoanalytische techniek geworden. Godfrind omschrijft de vrouwelijkheid als het geheel van bewuste en onbewuste karakteristieken eigen aan vrouwen, dat bijdraagt tot de specificiteit van het vrouw-zijn. De vrouwelijkheid omvat de vrouwelijke seksualiteit maar blijft daar niet toe beperkt. Bovendien is dit sociocultureel bepaalde concept ambigu en paradoxaal. Vrouwelijkheid kan niet los gezien worden van de tegenstelling met mannelijkheid en viriliteit. Vrouwelijkheid is één categorie van het menselijke en kan dus ook aan de man toegeschreven worden. Ten slotte staat vrouwelijkheid in relatie tot andere concepten ('vroeg vrouwelijke positie' van Klein; 'zuiver vrouwelijk element' van Winnicott) waardoor het een veelomvattende betekenis krijgt. Reeds bij de aanvang van het psychisch leven is het vrouwelijke alom aanwezig. Elke mens wordt geboren uit een vrouw, ontvangt via haar de vroegste indrukken, ervaart met haar de eerste lustervaringen en het eerste lijden. Het vrouwelijke wordt gedragen door de seksuele identiteit, die op haar beurt aanleunt bij het biologische geslacht en geconstrueerd wordt via de ervaring van het eigen geslacht en de meer of minder bewuste investeringen van de ouders (de geslachtstoekenning, de fantasma's/fantasieën van de ouders). Het geslacht van het kind roept bij de moeder tal van fantasieën en verwachtingen op, die mede bepaald zijn door haar eigen voorgeschiedenis. Deze onbewuste fantasiescenario's worden op een preverbale wijze via de lichaamsverzorging aan het kind doorgegeven. De moeder in haar rol van eerste verleidster zal tijdens de verzorging van het lichaam de erogene zones van de baby stimuleren. Het kind ervaart bij deze prikkeling iets raadselachtigs, dat de basis zal vormen van de latere seksualiteit. De moeder dient in haar verleidende rol goed genoeg te zijn, niet te heftig maar speels en teder, waarbij het driftmatige voldoende getemperd wordt door de primaire moederlijke zorg en de rêverie maar zonder te veel afgezwakt te worden. Ook is distantie

nodig opdat de derde zijn invloed kan laten gelden. Deze oerverleiding ('séduction originaire') is bepalend voor de psychische structurering van het kind. Is ze te heftig of inconsistent, dan ontstaat een kwetsbaarheid in de basale laag van de psyche. Niet alleen het moederlijke constitueert de vrouwelijkheid. Ook de derde – de vader of diegene naar wie het verlangen van de moeder zich richt – is van belang. Het kind worstelt met het mysterie waarom het van tijd tot tijd door moeder in de steek gelaten wordt voor die andere geliefde. Dit raadsel seksualiseert de eerste representaties van het kind. Het vrouwelijke is van de orde van het zijn, heeft minder met doen te maken en is geassocieerd met het primair moederlijke in zijn aspecten van holding, containment, tederheid, rêverie, het (ver-)wachtende. Ten slotte is het belangrijk dat beide ouders zich ten aanzien van het meisje op twee manieren presenteren: als driftobjecten maar ook als prikkelwerende en neutraliserende dempers van te veel driftmatigheid. Bovendien waarborgen ze het incestverbod.

Een psychoanalyse kan de vrouwelijkheid verder tot ontwikkeling brengen. Ze biedt kansen tot het verstevigen van de vrouwelijke identiteit en de ontplooiing van de vrouwelijke driftmatigheid in de relatie met een man. Dankzij de analyse kan de patiënte leren zich in haar vrouw-zijn op een explicietere wijze te manifesteren. Volgens Godfrind kan dit enkel plaatsgrijpen als ook de primitieve lagen van de psyche aan exploratie worden onderworpen. Weg met de fallocentrische opvattingen van Freud! Geen wonder dat ze zo veel weerstand oproepen bij vrouwelijke analytici. Freud heeft de vrouw te zeer afgeschilderd als de draagster van het tekort, gekweld door penisnijd en doodsbang voor liefdeverlies. Haar zwak ontwikkelde superego zou haar voorbeschikken tot infantilisme, passiviteit en masochisme. De analytica die Freuds opvattingen over het duistere continent in haar gedachten probeert te integreren, zal onvermijdelijk kampen met een loyaliteitsconflict: hoe trouw blijven aan Freud zonder zijn visie op de vrouwelijke seksualiteit in zich op te nemen?

In het tweede hoofdstuk beschrijft Godfrind de analyse van Brigitte, een advocate die gebukt gaat onder schuldgevoelens zodra ze zich als

vrouw laat kennen. Aanvankelijk lijkt de analyse in een rustig neurotisch register te verlopen maar na een promotie op het werk – die samenvalt met een spitse commentaar van de analytica – komt ze abrupt in een toestand van depressie en angstige radeloosheid. De analytica betreurt deze scherpe interventie en verwijt zichzelf dat ze op een brute manier het fijne weefsel dat de psyche van de analysante omgeeft, als met een sadistische penis, doorboord heeft. In de tegenoverdracht fantaseert ze over een infantiele seksuele theorie over anale coïtus. Deze verwikkeling brengt haar ertoe een andere houding aan te nemen: niet zozeer de driftdynamiek interpreteren maar meer begeleiden, bevatten, prikkels weren, identiteit bevestigen. De analyse komt daardoor weer in rustiger banen. Achteraf bleek deze regressie noodzakelijk om bevroren energieën alsnog te ontdooien en ter beschikking te stellen van de vrouwelijke ontplooiing van de analysante. De heftige overdrachtsreactie bood de analysante immers de gelegenheid een melancholische identificatie met haar depressieve moeder uit te ageren. De depressie werd een wapen (het wapen van haar moeder) om de analytica zich machteloos en schuldig te doen voelen. Ondanks haar kritiek op de klassieke, freudiaanse opvattingen blijft Godfrind overtuigd van het belang van het begrip penisnijd in de analyse van vrouwen! Voor Brigitte is het zich toe-eigenen van de vaderlijke attributen (universitaire opleiding) verboden. Maar daarmee is niet alles gezegd. Er is ook nog het castratiecomplex. Zoals de jongen vreest de penis te verliezen, zo voelt het meisje zich bedreigd in de symbolische holte waar haar vrouwelijke attributen verborgen liggen, waar de penis van vader huist en waar het kind van vader wacht. Voor Brigitte betekende studeren niet alleen het zich toe-eigenen van vaderlijke attributen maar ook moeders wensen realiseren, een verboden triomf in de rivaliserende verhouding met moeder. Godfrind vraagt zich af waarom het merendeel van haar vrouwelijke analysantes na het beëindigen van de analyse terugkomt, terwijl mannelijke patiënten dit slechts bij uitzondering doen. Het postanalytische contact is volgens haar een overdrachtsverschijnsel. De moeder investeert in haar babydochter op twee manie-

ren. Enerzijds houdt ze van haar dochter als van een gelijke (op grond van de geslachtelijke identiteit) maar anderzijds betekent de dochter voor haar een toekomstige rivale. Deze polariteit, gekenmerkt door een streven naar liefdevolle nabijheid en terzelfdertijd afstand nemen, is reeds vroeg aanwijsbaar in de moeder-dochterrelatie. Daardoor wordt de conflictueuze aard van verlangens naar autonomie bij veel vrouwen begrijpelijk. Ze hebben het moeilijk met de moederlijke eis van transparantie ('Ik weet beter dan jij wat goed voor je is, we zijn beiden vrouw en dus gelijk') maar voelen zich hierover schuldig. Zich manifesteren als verleidster of als succesvolle vrouw kan niet zonder angst voor bestraffing door de moeder die de rivaliteit van haar dochter niet verdraagt. Het weer consulteren van de analytica is ook een uiting van nostalgie: de hoop die eerste vrouw nog eens te ontmoeten die in staat was de meest archaïsche aspiraties aan te horen en terzelfdertijd bereid blijft om de zelfbevestiging als genitale vrouw liefdevol te accepteren. Het postanalytische contact is een test of de analytica niet ten onder is gegaan aan de zelfontplooiing van haar analysante. Volgens Godfrind is dit contact een constructief moment: een constructieve stap van een vrouw naar een andere vrouw die gelijke, geliefde en rivale is. Volgens Godfrind gebeurt het wel eens dat analysantes tijdens de eindfase van hun analyse met een vrouwelijke analytica een homoseksuele ervaring zoeken als zijdelingse overdracht. Dit ageren zou vooral optreden bij dochters van preutse, lustvijandige en schuldinducerende moeders. Godfrind hoort hierin de heftigheid van de homoseksuele liefde. Op dat moment het spoor volgen van de vaderlijke overdracht, is een defensieve manoeuvre van de analytica die zelf nog moeite heeft met haar eigen homoseksuele conflicten. Overigens biedt dit ageren aan de analysante een reeks nieuwe ervaringen: de bevrediging van een archaïsch verlangen naar verzoening met het lichaam van de moeder, een investering in het auto-erotische lichaam, een herbronning van het erogene lichaam. Bij sommige vrouwelijke analysanten treedt tijdens de eindfase van de analyse een karakteristieke impasse op. Terwijl de analyse rimpelloos verliep, breekt plots een hel los wanneer het

beëindigen in het vooruitzicht wordt gesteld. De analytica krijgt verwijten naar het hoofd geslingerd, bijvoorbeeld dat ze op een onrechtvaardige wijze de gebreken van de moeder heeft genegeerd en alleen 'de fouten' van de analysante in de verstoorde moeder-dochterrelatie heeft opgemerkt. Bij deze analysanten bleek de primaire homoseksualiteit diepgaand verstoord, met ernstige gevolgen voor de ontwikkeling van de vrouwelijkheid. Godfrind ziet achter deze negatieve therapeutische reactie het hunkeren naar een liefdevolle band met moeder, die men voor altijd wil behouden. Het lijkt alsof de analysante gedwongen wordt – als in een duister pact – een vrouwelijkheid voort te zetten die vanuit het onbewuste van haar moeder werd ingegeven: een representatie van de vrouw omgeven van schaamte en vervloeking. De analytica dient het paradijselijk verlangen naar een gelukzalige, nooit veranderende, eeuwigdurende ontmoeting met de Moeder/Vrouw, te begrijpen en haar analysante voldoende tijd te geven opdat een geleidelijke desillusionering alsnog kan plaatsgrijpen. Maar dit is een riskante onderneming!

In het hoofdstuk *Penser la séduction traumatique* behandelt Godfrind de psychoanalytische problematiek van seksueel misbruikte vrouwen. Steeds opnieuw voelen we (zoals Freud) de twijfel of het trauma berust op reële verleiding dan wel op fantasie. Is een verhaal over seksueel misbruik een fantastische reconstructie van archaische, sensorielle belevingen die naderhand (nachträglich) georganiseerd werden rond oedipale wensen? Of dienen we dit te beluisteren als een schaamtevolle bekendheid van een gebeuren dat zich werkelijk heeft voorgedaan en dat men op alle mogelijke manieren probeert te verhullen of te verzwijgen? Men dient bij deze analysanten begrip te tonen voor de narcistische kwetsuur. In plaats van de oedipale fantasieën te interpreteren (een valkuil), zal men de patiënte vergezellen ('un travail de symbolisation', 'restauration d'un lien fondé sur la tendresse') tijdens een pijnlijke en tumultueuze tocht waarbij ze mag revolteren tegen het seksuele geweld en het tekortschieten van de beide ouders. Mannelijke analytici zullen blootgesteld worden aan projectieve identificaties waarbij hun morele integriteit wordt uitgetest. Vooral de moederlijke overdracht verdient

de nodige aandacht: het verwijt aan moeder die niets zag, niets hoorde, zweeg, medeplichtig was.

Godfrind is geïnteresseerd in een theorie van psychoanalytische techniek en de verdere ontwikkeling van modellen die aan de basis liggen van analytisch luisteren. Ze meent in de eerste plaats dat het effect van het geslacht van de analyticus op het analytisch proces, niet onderschat mag worden. Maar ik vind haar nogal stellig wanneer ze beweert dat een vrouw beter in staat is om het ruw-driftmatige te verzachten en te ontgiften dankzij haar moederlijke tederheid. Een analytica zal in meer fusionele overdrachten een druk voelen om de rol te accepteren van de perfecte moeder die de tekortkomingen van de werkelijke moeder alsnog zal goedmaken. Dit tegenoverdrachtsprobleem – in de hand gewerkt door bepaalde analytische stromingen (Winnicott) – kan ertoe leiden dat ze de analytische houding van neutraliteit, luisteren en duiden, uit het oog verliest.

Ten tweede toont ze aan dat de infantiele seksuele theorieën van de analytica het gehele overdrachts-tegenoverdrachtsgebeuren organiseren en het analytisch proces beïnvloeden (het fallisch monisme is bijvoorbeeld een product van Freuds onbewuste!).

Ten derde meent Godfrind dat de vrouw onderhevig is aan castratieangst met betrekking tot het specifiek vrouwelijke. Deze castratieangst verschilt in kwaliteit maar niet in intensiteit, van die van de man.

Ten slotte wijst ze op het belang van de exploratie van de vrouwelijke homoseksualiteit zowel in haar primaire als secundaire aspecten. Primaire homoseksualiteit kan niet los gezien worden van het heen en weer gaan tussen tedere nabijheid, primitieve haat en de agressieve componenten van de primaire liefde ('la violence fondamentale'). Het erkennen van de secundaire homoseksualiteit impliceert dat de analytica openstaat voor de volheid van het homoseksuele in al zijn psychosomatische dimensies, in combinatie met een rivaliteitsrelatie.

Een fascinerend boek, niet alleen voor vrouwen maar ook voor mannen. De mannelijke lezer voelt zich zowel buitengesloten als geboeid door wat er zich tussen twee vrouwen in een psychoanalyse afspeelt. Het belang van de

vader, de oudere broer, de belangstellende man, voor de ontwikkeling van de vrouwelijkheid komt slechts nu en dan aan bod. Is het niet tragisch dat veel meisjes zich ontevreden voelen over hun vrouw-zijn, juist omdat een vader of een oudere broer hun vrouwelijke aard te weinig heeft gespiegeld en bevestigd? Godfrind beschrijft mooi de onderliggende dynamiek van het postanalytische contact. Ze geeft er echter geen verklaring voor waarom haar mannelijke analysanten niet naar haar terugkeren. Dit is nu ook niet het thema van het boek, maar het maakt me wel nieuwsgierig. Haar inzichten maken aspecten van de depressiedynamiek van vrouwen veel duidelijker en stellen ons in staat te begrijpen waarom vrouwen meer vatbaar zijn voor depressies en eetstoornissen. Tot slot had ze ook de vraag kunnen beantwoorden waarom het analytische beroep steeds meer vervrouwelijkt. Zijn vrouwen beter uitgerust om het analytische beroep voort te zetten? Freud was de wekker; het verder dragen van de analyse wordt vooral een vrouwelijke aangelegenheid. Maar het mannelijke is die andere dimensie die in de hedendaagse (moedergerichte en libidovreemde, objectrelationele) psychoanalyse in de schaduw komt te staan.

Literatuur

Godfrind, J. (1993). *Les Deux Courants du Transfert*. Parijs: Presses Universitaires de France.

Korte therapie, een aanklacht tegen dogmatisme en orthodoxie?

Bespreking van: Tom Berk (2001). *Handboek Korte Psychodynamische Psychotherapie. Context, Theorie en Praktijk*. Amsterdam: Boom. ISBN 90-5352-687-0, 320 pagina's, prijs: € 29,50

Marc Hebbrecht

Er is een steeds toenemende vraag naar korte, psychoanalytisch georiënteerde psychotherapieën, waarvan de effectiviteit empirisch aangetoond kan worden. Die vraag gaat niet alleen uit van het brede publiek maar ook van zorgverzekeraars, beleidsverantwoordelijken in de

geestelijke gezondheidszorg en van andere psychotherapierichtingen waarover onderzoek wordt gedaan aan de psychologische faculteiten van onze universiteiten. Men zou veronderstellen dat de ontwikkeling van de korte psychodynamische therapie vooral door deze factoren is ingegeven. Berk vertrekt evenwel van een ander uitgangspunt. De ontwikkeling van de kortdurende psychodynamische psychotherapieën is in de eerste plaats te begrijpen als een reactie tegen de verstarrende invloed van bepaalde, al te dogmatische Amerikaanse psychoanalytische instituten. Een andere factor was de vroegere denigrerende houding ten opzichte van het werk van Ferenczi (onder invloed van Jones).

Berk bespreekt in zijn boek tien stromingen. In de opbouw van zijn boek neemt hij de geschiedenis van de korte therapie als leidraad. De fundamenteen ervan werden gelegd tussen 1910 en 1930. Dan volgt een bespreking van het werk van de voorlopers (Ferenczi, Rank, Alexander) met hierop aansluitend een overzicht van de kortetermijntherapeuten van de eerste generatie (Balint, Malan, Sifneos, Davanloo, Mann) die omstreeks de jaren 1960 het meest actief waren. Vervolgens worden de moderne varianten (McCullough, Alpert en Fosha, Gilliéron) en het werk van de onderzoekers van psychotherapieprocessen (Penn-, Vanderbilt-, Mount Ziongroep) kritisch besproken. Het laatste deel van het boek behandelt onderwerpen die relevant zijn voor de praktijk, zoals indicatiestelling, het onderscheid intake-, contract- eigenlijke therapiefase, werkrelatie, dynamische focus, de invloed van de attitude en de visie van de therapeut en andere technische kwesties. We vinden geen concrete therapiebeschrijvingen noch een systematisch overzicht van effectiviteitsonderzoek (dat overigens bestaat!). Het boek geeft een helder overzicht van de vernieuwingen die de laatste jaren op dit terrein plaatsvonden. De actuele neiging om zich in de analytische wereld te beklagen over een gebrek aan consensus, vinden we hier slechts beperkt terug. Wat een aangename constatering dat juist de onderzoeksgroepen het belang van de kwaliteit van de therapeutische relatie beklemtonen! In de praktijk gedragen de therapeuten die deel uitmaken van de onderzoeksgroepen, zich als empathische participanten, die met

tact een echt emotioneel contact met hun patiënten tot stand proberen te brengen. De therapeut wordt voorgesteld als een werkelijk persoon, een medestander of een bondgenoot die op zoek is naar samenwerking en het tot stand brengen van een positieve sfeer en een goede werkrelatie. Psychotherapie dient behalve aan reflexiviteit, vooral ruimte te bieden aan hartelijkheid en vriendelijkheid. Er waait een warme wind door het ooit zo koele analytische huis, waar neutraliteit en abstinentie gelijkgesteld werden met strengheid en terughoudendheid! Is dit niet vooral de invloed van Ferenczi, die een hekel had aan elke vorm van professionele hypocrisie? Volgens Ferenczi is een therapie enkel mogelijk als de therapeut een reële en oprechte sympathie voor zijn patiënt voelt en voldoende moederlijke vriendelijkheid toont. En de wetenschappers geven hem gelijk! Het belang van de interpretatie en het inzicht wordt nogal gerelativeerd. Het doormaken van een nieuwe ervaring is des te belangrijker. Een patiënt moet dikwijls actief iets doen met het inzicht dat hij gewonnen heeft, voordat er echt iets verandert. Inzicht maakt deel uit van de veranderingsprocessen maar brengt verandering niet automatisch tot stand. Het is verstandiger zich op het gevoel van de patiënt te richten ofwel om actief in te grijpen wanneer het therapeutisch proces onproductief wordt door te exploreren waardoor het proces stagneert of door actief door te vragen naar associaties en fantasieën. In een korte psychotherapie zal men, in navolging van Rank, de wil tot verandering mobiliseren. De wil is de centrale integratie van krachten van het individu, een instantie die krachten en drijfven kan afremmen maar ook verlangens realiseren. Soms moet men via actieve maatregelen een crisis uitlokken, bijvoorbeeld door de tactische afweer van de patiënt uit te dagen zoals Davanloo deed. Davanloos methode heeft echter als nadeel dat ze zeer persoonsgebonden is, moeilijk te leren valt en veel psychotherapeuten niet ligt – ook al wordt er een vriendelijker variant beschreven door Coughlin della Selva, die minder nadruk legt op harde confrontaties. Meer controversieel is de vraag in welke mate men actief met de overdracht werkt of niet. Psychoanalytische therapeuten neigen ertoe – van

uit een overwaardering van de overdracht – alles wat patiënten doen als ze zich niet vastklampen aan de therapeut, te interpreteren als weerstand, narcisme, castratie- of paranoïde angst. Daardoor wordt de zelfstandigheid van de patiënt subtiel ondermijnd en wordt hij steeds langer aan de therapeut gebonden. Het optreden van een overdrachtsneurose dient in alle geval vermeden te worden. Overigens veronderstelt men nu dat de overdrachtsneurose een gevolg is van overdreven abstinentie en eigenlijk onnodig. Malan daarentegen was van mening dat overdrachtsinterpretaties (interpreteren in de persoons- en conflictdriehoeken) een goed therapieresultaat voorspellen. De onderzoekers van de Mount Ziongroep hebben zijn bevindingen bevestigd. Op dit ogenblik is er geen consensus over het nut van vroege overdrachtsduidingen; ik verwijs hierbij naar het werk van Höglend (1993), dat door Berk niet genoemd wordt. Berk besteedt veel aandacht aan de therapeuten die na 1980 publiceerden. Meest opvallend is de tendens tot integratie. McCullough (oorspronkelijk gedragstherapeute en vervolgens door Davanloo opgeleid) verandert Malans driehoeken in twee pyramiden, waarbij ze het zelf-anderenperspectief toevoegt. Ze beklemtoont het bewerken van affecten en is hierbij geïnspireerd door de affecttheorie van Silvan Tomkins. Haar psychotherapie heeft naast een duidelijke interpersoonlijke oriëntatie ook zelfpsychologische kenmerken. De Accelerated Empathic Therapy van Alpert en Fosha vormt een synthese van de Davanloomethode met kohutiaanse en experiëntiële-therapiemodellen. In plaats van de afweer uit te dagen en zo het onbewuste te ontsluiten, zoeken ze een andere toegang om bij gevoelens van angst, pijn en verdriet te komen. De therapeut stelt zich expliciet empathisch op, deelt zijn pijnlijke tegenoverdrachtsgevoelens met de patiënt, komt uit voor zijn eigen beperkingen en fouten en laat zich aan de patiënt zien zoals hij werkelijk is. Evolueren we hier niet naar het andere extreem: in plaats van neutrale abstinentie en anonimiteit, de radicale zelfonthulling, de therapeut als lotgenoot? Toch wel een drastische omkering. Freud heeft ons al gewaarschuwd tegen de neiging om het anders te doen. De toekomst zal uitwijzen of

deze therapievorm zich doorzet of als een vluchtige gril in de geschiedenis van de psychotherapie opgenomen zal worden.

Het werk van Gilliéron wordt, volgens mij, te oppervlakkig behandeld. Er wordt niet verwezen naar zijn werk uit de jaren negentig (Gilliéron 1994, 1997). Berk vermeldt niet dat Gilliéron een integratie van de psychoanalytische benadering met de systeemoptiek nastreeft. Terzelfdertijd is hij de meest orthodoxe van alle kortetermijntherapeuten.

De korte therapie heeft nog steeds een beperkt indicatiegebied maar wordt in ieder geval tegenwoordig breder opgevat dan door Sífneos in de jaren zestig (zeer gemotiveerde studenten met een oedipaal focus). Davanloos methode richt zich naar rigide, dwangmatige karakters en patiënten met depressies. Luborsky en zijn Penngroep werken zelfs met heroïneverslaafden en cocaïnegebruikers, voorts ook met patiënten met gegeneraliseerde angststoornissen.

In dit boek mis ik vooral een afzonderlijke bijdrage over de steungevende psychoanalytische psychotherapie, die bijvoorbeeld in het handboek van Crits-Cristoph en Barber (1991) wel aparte aandacht krijgt. Berk beschrijft de steunende ingrediënten en ook de resultaten van het Menninger Psychotherapy Project, maar te weinig gesystematiseerd. Terecht schrijft hij dat ontdekken plaatsvindt in de context van steun. Vroeger werden ontdekken en steunen te veel als tegengesteld gezien. Sommige beschouwingen over de techniek trokken mijn aandacht. In een korte therapie zal men meer doen dan alleen maar de vrije associatie aanmoedigen; in plaats van vrije associatie geeft men de voorkeur aan de term 'actieve dialoog' (de Vanderbiltgroep). In een korte therapie dient men onbewuste schuldgevoelens actief te bewerken en vooral vroegere traumatische ervaringen niet te minimaliseren. Berk waarschuwt terecht tegen de dalende belangstelling voor het oedipale. De toenemende preoccupatie met het moederlijke en het relationele doet ons minder aan oedipale patronen denken. Berk heeft een overzichtelijk en helder boek geschreven; een duidelijk overzicht van de individuele kortdurende psychodynamische psychotherapieën. Het kortdurende analytische werk dat in andere kaders gebeurt, zoals de

groep, het echtpaar of het therapeutisch milieu wordt niet besproken. Graag had ik meer gelezen over integratieve benaderingen zoals de cognitieve-analytische therapie van Ryle (1990) en het werk van Gustafson (1986). Maar dit zijn slechts opmerkingen in de marge, die niets afdoen van de waarde van dit boek. Berk gaat op een creatieve manier om met zijn onderwerp, de korte therapieën. Hij is hierin flexibel en voelt zich door zijn onderwerp niet in een harnas geduwd. Af en toe lezen we boeiende beschouwingen over het werk van Castoriades, over de Amerikaanse interpersoonlijke psychotherapie, de verhouding tijd en psychische structuur (in het hoofdstuk over Mann), de relatie tussen verbondenheid, realiteit en fantasie. Dit maakt zijn boek veel aangenamer dan sommige droge Amerikaanse werken die over hetzelfde onderwerp geschreven zijn. Het kan zeker als een van de verplichte handboeken gebruikt worden in het kader van een opleiding in de psychoanalytische psychotherapie.

Literatuur

- Crits-Cristoph, P. & Barber, J.P. (1991). *Handbook of Short-Term Dynamic Psychotherapy*. New York: Basic Books.
- Gilliéron, E. (1994). *Le Premier Entretien en Psychothérapie*. Parijs: Dunod.
- Gilliéron, E. (1997). *Manuel de Psychothérapies Brèves*. Parijs: Dunod.
- Gustafson, J.P. (1986). *The Complex Secret of Brief Psychotherapy*. New York: Norton.
- Höglend, P. (1993). Transference interpretations and long-term change after dynamic psychotherapy of brief to moderate length. *American Journal of Psychotherapy*, 47 (4), 494-507.
- Ryle, A. (1990). *Cognitive-Analytic Therapy: Active Participation in Change*. Wiley Series in Psychotherapy and Counseling. Chichester: J. Wiley & Sons.

Dr. M. Hebbrecht is psychiater, psychoanalytisch psychotherapeut en psychoanalyticus. Hij is werkzaam in het P.Z. Sancta Maria te Sint-Truiden en in de psychoanalytische dienst van het U.C. Sint-Jozef te Kortenberg.

Voor u gelezen: 15 psychoanalytische conversaties!

Eugenie Oosterhuis

Bespreking van: P.L. Rudnytsky (2000). *Psychoanalytic Conversations. Interviews with Clinicians, Commentators and Critics*. Hillsdale NJ/Londen: The Analytic Press. ISBN: 0-88163-328-3, 347 pagina's, prijs: € 46,50, en van A. Molino (1997). *Freely Associated, Encounters in Psychoanalysis with Christopher Bollas, Joyce McDougall, Michael Eigen, Adam Phillips, Nina Coltart*. Londen/New York: Free Association Books. ISBN 1-85343-386-1, 209 pagina's, prijs: € 15,95

Beide boeken zijn een vorm van psychoanalytische literatuur die de laatste jaren toenemend populair is.

Antonio Molino schrijft in zijn inleiding dat hij hoopt dat zijn vijf 'conversations move beyond the biographical to illustrate connections between life experience, culture and the production of knowledge in an increasingly complex world'. Naar mijn mening is hij daarin beter geslaagd dan Peter Rudnytsky, die tien conversaties levert. Het verschil tussen beide boeken is wellicht het gevolg van het verschil in benadering. Molino is zelf psychoanalyticus; hoewel hij duidelijk een aantal vragen in zijn hoofd heeft, laat hij zich leiden door zijn gesprekspartners – allen psychoanalytici – waardoor er een openhartige sfeer ontstaat, waarin verrassingen mogelijk zijn. Rudnytsky is zelf geen praktiserend psychoanalyticus; hij beschikt wél over een zeer grote kennis van de psychoanalyse, waarover hij verschillende boeken geschreven heeft. In de inleiding van dit boek spreekt hij zijn voorkeur uit voor de object-relatietheorie zoals die gebruikt wordt door de Britse Independents en toont zijn bewondering voor de hechtingstheorie van Bowlby. Deze voorkeuren komen in zijn conversaties met psychoanalytici en hun critici duidelijk naar voren. Dit leidt vaak tot discussies, waarbij hij de geïnterviewde in een bepaalde richting duwt en hem/haar uitspraken wil ontlocken, die hij spannend vindt. Opvallend is dit bijvoorbeeld in het gesprek met Stephen Mitchell, die hij wil dwingen tot een keuze tussen de driftheorie en de objectrelatie-

theorie en tot ontkennen van de wetenschappelijke basis voor het werk van Freud. Mitchell laat zich niet vastpinnen en is juist heel loyaal tegenover Freud. Hij zegt dat het leren van de psychoanalyse moet beginnen met de bestudering van Freud vanwege de vragen en problemen waarmee hij bezig was, ook al zijn veel van zijn antwoorden niet meer overtuigend. Rudnytsky beroept zich onder anderen op Frank Sulloway, die ook wordt geïnterviewd en die aangetoond heeft dat Freud onwetenschappelijk te werk ging. Mitchell noemt dit een 'lousy reason' om je geheel af te wenden van de psychoanalyse en daarmee van een gebied van kennis dat voor hem zeer waardevol is.

Overigens meent Sulloway dat Freud een groot denker was, maar dat hij zijn theorieën bouwde op biologische en evolutionaire grondslagen, die later niet meer houdbaar bleken te zijn. Hij vindt het een grote fout van psychoanalytici dat zij nooit de hypothesen van Freud wetenschappelijk getoetst hebben.

Voor Rudnytsky is de empirisch wetenschappelijke onderbouwing heel belangrijk en hij brengt deze visie in al zijn interviews naar voren. Bowlby en zijn onderzoek naar hechting is voor hem hét voorbeeld van de wetenschappelijk goede psychoanalyticus. Deze vooringegenomenheid, waarbij ook een duidelijke ambivalentie ten aanzien van het 'klassieke' klinische werk naar voren komt, bepaalt inhoud en lengte van de interviews.

Mijn indruk is dat zijn interesse vooral gewekt wordt door gesprekspartners met wie hij kan praten over research en methodologie, en over het ontbreken van een echte wetenschappelijke interesse bij de meeste psychoanalytici; ook heeft hij veel belangstelling voor autobiografische elementen, zoals ervaringen in de eigen analyse, waarbij het verschil tussen orthodoxie en intersubjectiviteit veel aandacht krijgt. Zo vraagt hij of je je als analysant wel kunt hechten aan een 'klassiek' werkende analyticus.

De interviews met Frank Sulloway en Peter Swales, die hij in zijn inleiding beschrijft als 'two of Freud's most stringent critics', beslaan beide dan ook 70 bladzijden, terwijl mensen als Enid Balint, Mary Ainsworth, Charles Rycroft en Roy Schafer het met minder dan de helft moeten doen.

Jessica Benjamin krijgt 40 bladzijden; Rudnytsky vindt in haar een stevige discussiepartner, die ook filosofisch goed onderlegd is. Ik miste in dit interview met een vooraanstaand vertegenwoordiger van de feministen en intersubjectivisten de gewone klinische praktijk en haar opvattingen daarover. Kennelijk had zij gedacht meer tijd te krijgen; als Rudnytsky het eind van het gesprek aankondigt merkt ze nogal vals op: 'You know, the one thing you didn't do, which I think you're going to regret later, is talk to me more about my clinical perspective.' Roy Schafer maakt korte metten met de behoefte van Rudnytsky om alles empirisch te bewijzen. Voor hem is de psychoanalyse een interpreterende discipline zoals literatuur, geschiedenis en filosofie, die niet op natuurwetenschappelijke wijze getoetst kan worden. Hij maakt onderscheid tussen een theorie over de ontwikkeling, waarbij onderzoek van mensen als Bowlby en Stern van belang is, en een theorie van de techniek van de psychoanalyse. De gegevens uit de babyobservatie zijn niet te extrapoleren naar de klinische situatie. Schafer is ook heel pragmatisch: bij ieder mens vind je uitingen van libido en van agressie en voor de analyse is het niet belangrijk hoe die precies zijn ontstaan. Interessant is zijn opmerking dat hij in zijn tweede analyse een diepgaander emotionele ervaring had omdat de overdracht meer kans kreeg: zijn tweede analyticus was 'anoniem', dat wil zeggen maakte in tegenstelling tot zijn eerste analyticus geen deel uit van zijn werkleven. In het interview met Enid Balint gaat Rudnytsky vooral in op haar relatie met haar man Michael en haar analyticus Winnicott. Ook over andere interessante leden van de Britse Vereniging uit die tijd en de sterke competitie tussen Balint, Bion en Winnicott kan ze op zijn verzoek veel vertellen. Daarmee wordt zij opnieuw geplaatst in de rol die ze als 'vrouw van' gehad heeft: in dienst van haar heerszuchtige man, trouw aan haar analyticus en pas tot bloei komend met eigen oorspronkelijke ideeën na beider dood. Mary Ainsworth lijkt vooral van belang vanwege haar relatie met John Bowlby, de informatie die zij kan geven over diens plaats in de psychoanalytische vereniging en de relatie met/tussen Bowlby, Bion en Balint. Haar eigen werk komt op de tweede plaats en over haar belangrijke bijdrage

aan de research naar hechting, de ontwikkeling van de 'strange situation test', wordt niet gesproken. Desgevraagd zegt zij dat voor de rol van de fantasie geen plaats is in de hechtingstheorie van Bowlby. De ontkenning van de invloed van fantasie en van de kinderlijke seksualiteit was de reden dat Bowlby door de analytische wereld gemeden werd. Ainsworth, die in een lange therapeutische analyse geweest is nadat zij door haar man was verlaten, is door deze ervaring meer geneigd om aan fantasie en seksuele ontwikkeling een belangrijke rol toe te kennen. Ze is dan ook blij met het Adult Attachment Interview, dat door haar leerling Mary Main is ontwikkeld; het gaat hierbij om de innerlijke representaties van de hechting en deze zijn geen getrouwe afspiegeling van de objectieve werkelijkheid. Zij heeft zich vóór haar samenwerking met Bowlby verdiept in de Rorschachtechniek en zij noemt het Adult Attachment Interview 'good old Rorschach'. Er zijn twee interviews met analytici die de Britse Vereniging verlaten hebben, omdat zij de intellectuele sfeer te benauwend vonden: Peter Lomas en zijn analyticus Charles Rycroft. Lomas is zeer openhartig en niet alleen over zichzelf. Hij beschrijft Rycroft als een arrogante man, die zich intellectueel boven iedereen verheven voelde en die in de analyse sarcastisch kon zijn over Lomas, maar ook over zijn analytische collega's. Lomas ziet het als een voordeel voor het werk met zijn patiënten dat hij zelf nog veel psychische problemen heeft en hen daardoor goed kan aanvoelen. Hij vertelt over Winnicott, die ijdel was en een groepje jonge kandidaten om zich heen verzamelde, waaronder Lomas; hij verwees patiënten naar deze bewonderaars, maar bemoeide zich dan ook met de behandeling. Het is niet duidelijk wanneer Lomas uit de vereniging is gegaan (het ontbreken van jaartallen zoals geboortedata is een manco in dit boek), maar ik vermoed dat dit zeker dertig jaar geleden is. Wat hij vertelt over zijn visie en werkwijze zou in deze tijd heel aanvaardbaar zijn. Interessant is zijn opvatting over het doel van de psychoanalytische behandeling: mensen helpen een beter leven te leiden, wat voor hem impliceert: een beter mens te worden. De morele dimensie hoort er zijns inziens bij, zoals een moeder wil dat haar kind opgroeit tot een goed mens, waar je trots op kan zijn omdat het fatsoenlijk is.

Bij Charles Rycroft is de morele dimensie nog prominenter; hij stelt dat psychoanalyse geen 'natural science' kan zijn, maar in feite een 'moral science' is, ook al waardeert hij de pogingen van iemand als Bowlby om wetenschappelijk onderzoek te doen. Uit dit interview komt goed naar voren hoe verstikkend de atmosfeer in de jaren zestig in de Britse Vereniging was ten gevolge van de politieke animositeit tussen de drie groepen. Het was niet zo ideaal als buitenstaanders dachten, dat de vereniging bij elkaar bleef, omdat alle energie gespendeerd werd in de onderlinge strijd om de macht. Hij citeert een vriend, die zei: 'The trouble with the Society is that it's full of soft men and hard women.' Het interview met Peter Swales voegt niet veel toe aan zijn bekende kritiek op het persoonlijk leven van Freud. Wél geeft het inzicht in Peter Swales zelf; het interview staat vol met voorbeelden van zijn ongebreidelde eigendunk. Zijn motto, de titel van het interview, is dan ook 'sovereign unto myself'.

Ik eindig mijn commentaar op dit boek met enkele opmerkingen over Peter Kramer, (biologisch) psychiater met een zeer goed gevoel voor wat psychoanalyse inhoudt. Hij vraagt zich af waarom de psychoanalytische techniek niet essentieel verandert, ook niet hoeft te veranderen, terwijl theorieën over de persoonlijkheidsontwikkeling dat wél doen. Ook Kramer is in analyse geweest; hij pleit voor de methode waarbij altijd naar de onbewuste betekenis gezocht wordt, ook van triviale dingen, zoals te laat komen door problemen met het openbaar vervoer, omdat alleen dán de werking van het onbewuste niet als krenkend, maar als vanzelfsprekend en dus acceptabel beleefd kan worden. Hij zou graag een onderzoek doen naar wat er nou eigenlijk precies gebeurt in een psychotherapie: wie zegt wat en wanneer en wat gebeurt er dan? Daarbij heeft hij – zoals hij het noemt – een 'Freudian posture': een klein aantal patiënten intensief bestuderen is genoeg.

Freely Associated is van een andere orde. De titel slaat niet op de interviewtechniek, maar op de verbondenheid van de vijf psychoanalytici, die zich allen identificeren met de Britse Independents en met name met D.W. Winnicott. Hier geen discussie over wetenschappelijke grondslagen, maar een uitwisseling van visies op het

wezenlijke van de psychoanalyse. Uiteraard ontbreken verhalen over de verenigingen en hun prominenten ook hier niet.

Joyce McDougall vertelt bijvoorbeeld hoe zij probeerde zicht te krijgen op de oorzaak van het toen nog dreigende schisma binnen de Franse Psychoanalytische Vereniging. Zij besloot zowel met Sacha Nacht – toen voorzitter – als met Jacques Lacan te praten teneinde een idee te krijgen over de theoretische meningsverschillen, die volgens haar 'naïeve' overtuiging de reden van de splijting moesten zijn. Toen zij op de afgesproken tijd kwam, had Lacan nog vier kandidaten in zijn wachtkamer zitten, maar hij ontfermde zich meteen over 'la petite anglaise' (zij was na haar emigratie uit Nieuw-Zeeland eerst een paar jaar in Londen geweest) en verzekerde haar dat alles goed zou komen als zij zich bij zijn groep aansloot. Geen woord over de psychoanalyse. 'I had anticipated that he would talk to me about psychic structure and paternal law, but he was more like an overflowing breast ready to feed the world.' Sacha Nacht probeerde haar voor zich te winnen door te vertellen over zijn acties bij de overheid en verzekeringen om een geldstroom te creëren voor de psychoanalyse. Ze bleef in de vereniging en volgde ook de seminars van Lacan, die ze zeer inspirerend vond, niet omdat ze precies begreep wat hij zei maar omdat hij je steeds aan het denken zette. Een groot nadeel vond zij dat Lacan zijn theorie nooit met een klinisch voorbeeld toelichtte, maar in plaats daarvan een wiskundige formule bedacht. Zelf heeft ze het klinische werk altijd als uitgangspunt genomen. Ze was hierbij gefascineerd door alles wat 'tends to escape the psychoanalytic process', en dit leidde tot haar werk over seksuele deviaties ('neosexualities'), verslavingen en psychosomatosen. McDougall werd door de Dalai Lama, samen met vijf andere westerse denkers, uitgenodigd voor een 'mind-life' seminar waarin iedere deelnemer vanuit zijn eigen discipline enkele uren kon spreken over 'Sleeping, Dreaming and Dying'. Na haar exposé vroeg de Dalai Lama wat nu 'the essential quest' van de psychoanalyticus is. Zij antwoordde: 'The psychoanalytic experience is directed to discovering the most intimate and deepest truth about oneself.' Hij stelde dat dit ook het doel van meditatie is.

De verwantschap tussen psychoanalyse en boeddhisme, waarin meditatie een centrale plaats inneemt, komt ook bij Adam Phillips, Michael Eigen en Nina Coltart naar voren.

Coltart vertelt uitgebreid over haar jarenlange boeddhistische scholing en het effect daarvan op haar vermogen om zich volledig te concentreren op haar patiënt, en intuïtief, zonder veel woorden, diens 'evolving truth' aan te voelen; sessies leken zo vaker dan voorheen op meditaties. Zij onderstreept de morele basis van het boeddhisme, die zij niet strijdig acht met de psychoanalyse, omdat onze normen en waarden onvermijdelijk in ons analytisch werk tot uiting komen, ook als we proberen neutraal te zijn. Deze uitspraak doet denken aan de 'moral science' van Rycroft en Lomas, collega's die zij beiden waardeert om hun onafhankelijke geest. Ook zij is uit de Britse Vereniging gestapt, desgevraagd omdat zij genoeg had van de hypocriete sfeer en – tot haar verbazing – ook van het werk. Volgens haar ontlenen te veel mensen hun identiteit aan hun lidmaatschap van een psychoanalytische vereniging en gaan de meeste analytici veel te lang door met werken en besturen. In het interview met Coltart speelt de dood een grote rol. Zij verloor haar beide ouders door een treinongeluk toen zij nog een kind was: een nooit geheelde wond. Zij meent dat mensen over hun dood moeten kunnen denken: 'I think that we'd be more likely to die with some grace if we were to have had death as a concern of ours in life.' Zij is enkele maanden na dit interview plotseling gestorven.

De centrale plaats van de taal komt bij alle geïnterviewde analytici naar voren; de betekenis die zij aan taal geven, is echter nogal verschillend. In het interview met Michael Eigen vond ik de vragen van Molino interessanter dan de vage antwoorden, die veel associatief materiaal bevatten, maar het ontcijferen daarvan te veel aan de lezer overlaten. Molino beschrijft in zijn inleiding dat Eigen gedurende het vijf uur durende interview slechts één keer zijn ogen wijd open deed, hetgeen het meditatieve karakter van het gesprek, althans van zijn aandeel daarin, onderstreept. Eigen heeft zich verdiept in mystiek en religie; hij ziet psychoanalyse als een esthetische ervaring, een vorm van poëzie, die ongekende werelden en 'self-states' opent. In zijn pleidooi voor een plaats voor religiositeit in de psychoanalyse ver-

telt Eigen over Bion, die eerst de zoektocht naar kennis centraal stelde, maar later in zijn leven de psychoanalytische attitude als 'an act of faith' omschreven heeft. Het is jammer dat in dit interview de rol van 'poëzie' als uiting van en contact met het onbewuste niet op een heldere wijze verwoord is.

Ook voor Adam Phillips staat de droom, de verbeelding, centraal. Hij pleit voor een ongebreidelde nieuwsgierigheid en vrijheid van denken. Hij meent – zoals Mitchell – dat we de geschriften van Freud kunnen gebruiken om zelf verder te denken over de door hem gestelde vragen, maar constateert dat de meeste psychoanalytici geneigd zijn om zich aan theorieën vast te klampen. Voor hem is psychoanalyse een voortdurende conversatie waarin beide partners verzonken zijn zonder agenda; zo'n conversatie is 'mutative, generative, moving'. Hij zou zichzelf dan ook liever 'conversationist' noemen als dat niet zo gek klonk en hij ziet de analytische relatie meer als een vriendschappelijke dan als een dokter-patiëntrelatie. Over psychoanalyse als wetenschap zegt hij onder meer: 'I would much prefer a world of lovers, comedians and mystics to a world of scientists who find such people beside the point.'

Tot slot Christopher Bollas, met wie Molino het boek begint. Ook met hem heeft het interview veel weg van 'the sleep-walking à deux', een uitdrukking die Phillips gebruikt voor de psychoanalyse. Wie Bollas' werk kent zal niet verbaasd zijn over zijn neiging tot rêverie en filosofie. Bollas meent dat er momenteel twee theoretische opvattingen over de psychoanalytische methode zijn. In de ene methode is de analysant zelf aan het woord, terwijl de analyticus vooral de setting creëert waarbinnen de analysant alle tijd heeft om via de vrije associatie zijn onbewuste te leren kennen. De vrijheid van denken en zich uiten staat hier centraal. Bij de andere methode, die volgens Bollas populair is – en makkelijker voor de analyticus – staat de interpretatie van het verhaal van de analysant en van de betekenis daarvan voor de overdracht centraal. De analyticus is daarin actief, fungeert als een 'interpretative companion', maar verzwakt daarmee de activiteit van de analysant, die het uiteindelijk toch zonder de hulp van zijn analyticus zal moeten doen. Bollas geeft, net als McDougall en Coltart, de voor-

keur aan de werkwijze waarin ruim plaats is voor 'meditatie'.

Molino vraagt aan alle geïnterviewden naar hun eigen analyse en de invloed daarvan op hun werk. Bollas is bij drie analytici geweest, die allen uit een andere cultuur kwamen dan hijzelf en niet het Engels als hun moedertaal hadden. Een gevolg hiervan was dat zij altijd twee vertalingen moesten maken – van het onbewuste materiaal én van hun eigen taal naar het Engels – waardoor er geen premature, snelle interpretaties gemaakt konden worden. Bollas ziet dat als een groot voordeel; het deed mij denken aan het voordeel van de onervaren, beginnende analyticus, die samen met zijn patiënt zoekt naar betekenis en woorden en zodoende minder de kans loopt dan de ervaren psychoanalyticus om voorop te lopen in plaats van gelijke tred met de analysant te houden.

McDougall zegt ook iets interessants over analyseren in een niet-eigen taal; zij deed haar derde analyse bij een Fransman die geen Engels sprak en merkte dat zij over moeilijke zaken makkelijker in het Frans sprak dan in het Engels, omdat zij meer emotionele afstand tot de Franse taal had.

De kwestie van de psychoanalyse als beroep, en de organisatie van de verenigingen komt ook meermalen ter sprake. McDougall zegt berustend dat ze nog nooit meegemaakt heeft dat er geen splijting dreigde in een psychoanalytische vereniging, tenzij er net een groep was afgesplitst.

Phillips ziet psychoanalyse als een taal die het mensen mogelijk maakt te praten over voor hen belangrijke zaken. Hij acht het waarschijnlijk dat hiervoor ook andere talen mogelijk zijn en vindt het daarom irrelevant om de psychoanalyse te conserveren en te propageren.

Bollas eindigt zijn interview met de stelling: 'Psychoanalysis just has to survive "the psychoanalytic movement". If it survives psychoanalysts and their schools, then it will grow and develop. But this remains to be seen.'

Maar hoe zit het met de invloed van de verenigingen op de vorming en overleving van individuele psychoanalytici? Deze vraag kwam alleen in het interview van Phillips zijdelings ter sprake; hij meende dat de vereniging onvermijdelijk autoritair moet zijn, omdat er kennis overgedragen

moet worden en dat kan niet vrijblijvend; maar als kandidaat moet je over een portie 'false self' beschikken om de opleiding te overleven.

Al met al zijn dit twee boeken die door de verschillende gezichtspunten en de vele prikkelende uitspraken veel stof tot nadenken geven.

E. Oosterhuis, psychiater/psychoanalytica voor kinderen en volwassenen, werkzaam in eigen praktijk, is opleider en supervisor van de NVPA en de NVPP.

Opnieuw 'Wass wil das Weib?'

Patricia Heath

Bespreking van: Frans Schalkwijk (2001). *Vrouwenlevens. Uit de praktijk van een psychotherapeut*. Amsterdam: Balans. ISBN 90-5018-559-2, 222 pagina's, prijs: € 15,90

Alles, beantwoordt de auteur aan het einde van het boek de hierboven gestelde vraag. Maar, waarschuwt hij ook, wat de vrouw wil, zal ze dan toch ook zelf moeten gaan halen!

Vrouwenlevens is een gloedvol pleidooi voor de autonome ontwikkeling van de vrouw en beschrijft beeldend welke hindernissen daarbij overwonnen moeten worden. Aan de hand van korte hoofdstukken schetst de schrijver – in het dagelijks leven psychotherapeut – waar vrouwen zoal mee te maken krijgen en met name ook waar hun valkuilen liggen. Thema's als de psychoseksuele ontwikkeling, de moeder-dochterrelatie, seksualiteit en lichaamsbeleving, moederschap, de relatie tot de man, en agressie als een voor vrouwen vaak conflictueus gevoel komen aan de orde.

Op de voorgrond staat daarbij dat vrouwen nu eenmaal hun autonomie meer zoeken 'binnen de bevestiging van de intimiteit en het instandhouden van de band' dan mannen. Terecht legt de auteur veel nadruk op het voor vrouwen ingewikkelde separatie-individueelproces. Waar de jongen zich van het eerste object (de moeder) losmaakt om zich voor identificatie tot een nieuw object (de vader) te wenden, zijn en blijven moeder en dochter van hetzelfde geslacht. Dus moet

het meisje zich losmaken van een moeder die tegelijkertijd haar voorbeeld blijft en moet zij zich afzetten tegen de vrouw waarin ze ook zichzelf weerspiegeld ziet.

Voor separeren is gezonde agressie nodig. Maar hoe doe je dat als je, zoals het meisje, moet worstelen met een 'separatie-identificatieparadox' (Merkelbach 1987)? Het meisje heeft haar moeder nodig om zich ook van haar los te kunnen maken.

De moeilijkheden liggen voor het oprapen, zoals bijvoorbeeld beschreven in het laatste hoofdstuk van dit boek: *Waarom sommige vrouwen een conflict over boosheid hebben*. Vrouwen lijken autonomie soms onbewust als een daad van agressie te ervaren en raken verstrikt in schuldgevoelens en passiviteit. Dit laatste valt beter te begrijpen als we de mijns inziens cruciale rol erkennen die de moeder als innerlijk object levenslang blijft spelen in het leven van de vrouw. Al te radicaal je losmaken bedreigt te veel de eigen vrouwelijke identiteit (zie Halberstadt-Freud 1997). Dit is een mijns inziens wat onderbelicht aspect in het betoog van Schalkwijk, die vooral de nadruk legt op de noodzakelijke losmaking van moeder. Zou hier mee kunnen spelen dat de schrijver een man is? Legt een man andere accenten, ook in de behandeling? In de inleiding van zijn boek stipt de schrijver deze interessante kwestie ook aan, als hij zich afvraagt of een man wel een boek kan schrijven over vrouwenlevens. Hij meent dat vrouwenlevens niet tot het exclusieve domein van de vrouwelijke auteur behoren en dat het op zijn minst nuttig is dat ook de andere helft van de mensheid er zijn licht over laat schijnen. Inderdaad!

Toch nog een kanttekening. Vrouwelijk masochisme, toch een veelvoorkomend fenomeen in de dagelijks praktijk, komt er in *Vrouwenlevens* wat bekaaid af. Het wordt door Schalkwijk omschreven als tegen zichzelf gerichte woede (ten gevolge van onvervulde verlangens, oorspronkelijk naar moeder). De vrouw ontzegt zich enerzijds bevrediging van haar verlangens, maar beschermt zich dan in ieder geval wel tegen de pijn die afwijzing van die verlangens zal geven. De auteur wil dit geen typisch vrouwelijk masochisme noemen, aangezien vrouwen niet genieten van deze lijdende opstelling. Er valt nog wel wat meer te zeggen over vrouwelijk masochisme, bijvoorbeeld als het behalve als

een verbod op agressie ook begrepen wordt als een verbod op seksualiteit (Halberstadt-Freud 1997). Dat het meisje bij het ontdekken en ontwikkelen van haar seksuele identiteit nog altijd minder vrijheid (een meisje moet kuis blijven, een jongen mag ervaring opdoen) en meer angst (pas op voor zwangerschap) wordt toebedeeld, mag bekend zijn. Genieten en plezier beleven aan lijf en seksualiteit kan ingewikkeld worden in zo'n constellatie. Naast schuld doet ook schaamte zijn intrede. Actief op pad gaan om verlangens te bevredigen wordt opnieuw, net als bij de separatie, als verkeerd beleefd, en verboden. Behoudens deze kanttekeningen heb ik het boek met plezier gelezen. In soepel geschreven zinnen met veel voorbeelden uit zijn klinische praktijk, beschrijft de auteur vrouwenlevens. Schalkwijks psychoanalytische achtergrond is daarbij steeds aanwezig, zonder dat hij de daarbij behorende vaktermen gebruikt. De schrijver heeft een toegankelijke schrijfstijl en weet op inzichtelijke wijze gecompliceerde psychische processen te beschrijven. Dat maakt dit boek met name ook geschikt voor de geïnteresseerde leek. Ook de uitgever lijkt zich daarop te richten, getuige de wervende tekst op de achterflap: 'Een boek waarin vrouwen zich zullen herkennen en waarvan mannen iets kunnen leren.' Het is een goede zaak als de analytische denkwijze en het vak psychotherapie meer onder de aandacht van de buitenwereld gebracht worden. Anderzijds blijft dit boek daarmee, zoals ik hier boven al beschreef, noodgedwongen ook aan de oppervlakte. Wass wil das Weib? Hopelijk worden daar nog heel veel mooie boeken over geschreven.

Literatuur

Halberstadt-Freud, H.C. (1997). *Electra versus Oedipus. Psychoanalytische visies op de moeder-dochterrelatie*. Amsterdam: Van Gennep.

Merkelbach, C. (1987). *Vrouwen en agressie: van zelfopoffering naar creativiteit*. In H. Gerritsma e.a. (red.), *Van Kwaad tot Erger*. Mepel/Amsterdam: Boom.

P. Heath is psychoanalytisch psychotherapeut, aspirant-lid van de NVPP, werkzaam in de volwassenenzorg, RIAGG-Zwolle.